

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
34

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
34

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

34

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մութաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Ս. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

*«Բանբեր Մատենադարանի» 34, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2022: 448 էջ (ներդիր 8 էջ):*

*«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են
պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին նվիրված հոդվածներ և այլ նյութեր:*

1590 Թ. ՄԵԼԻՔ-ԱՐՍՆԱՆԼՈՒԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿԸ

Բանալի բառեր՝ Երևանի վիլայեթ, Նախիջևան, օսմանյան հարկամատյան, Օսմանյան կայսրություն, օսմանյան հարկեր, ցորենի մշակություն, աքչե, կիրոգրամ, Սեֆյան Իրան, Մելիք-Արսլանլու:

1590 թ. Երևանի վիլայեթի օսմանյան հարկամատյանը¹, որը կազմել է Բարձր Դուռը Սեֆյան Իրանի դեմ պատերազմում (1578-1590 թթ.) տարած հաղթանակի հետևանքով, շարունակում է լինել մեր ուսումնասիրության առանցքում: Խնդրո առարկա նյութի քննությունը վերաբերում է օսմանյան հարկամատյանում կամ աշխարհագիր գրանցամատյանում տեղ գտած Մելիք-Արսլանլուի շրջանին, որն ի թիվս այլ տարածքների՝ Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորի մաս է կազմել²: Հարկ է նշել, որ արդեն հրապարակել ենք նույն ժամանակահատվածում Նախիջևանին պատկանող Դարաշամբի օսմանյան հարկացուցակի ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև հրատարակման ընթացքի մեջ է նույն վարչաքաղաքական միավորին պատկանող Մավազի Խաթունի օսմանյան հարկացուցակը:

1590 թ. Մելիք-Արսլանլուն ունեցել է նահիեի՝ գյուղախմբի կարգավիճակ, որի մեջ են մտել մի շարք բնակավայրեր³: Մելիք-Արսլանլուի օսմանյան հարկացուցակի տեղեկությունների շնորհիվ, որը շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է վերոնշյալ վարչական միավորի ուսումնասիրության համար, համաժամանակյա ձևով կարելի է վերհանել մի քանի խնդիր. պարզել գյուղանունները՝ փորձելով ներկայացնել նրանց տեղագրությունները, անդրադառնալ ժողովրդագրական պատկերին, ինչպես նաև ուսումնասիրել տվյալ շրջանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Հարկ է նշել, որ դեռևս նման հետազոտություն չի կատարվել: Հոդվածի վերջում ներկայացրել ենք նաև օսմաներեն բնագրի վերծանությունն ու դրա հայերեն թարգմանությունը:

* ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, պատմական գիտությունների թեկնածու, georgmirzabekyan@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ նոյեմբերի 6, 2022, գրախոսելու օրը՝ դեկտեմբերի 21, 2022:

¹ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi, TT_D, sıra nu: 0633, Tapu Tahrir Defteri (այսուհետև՝ COA).

² COA, էջ 96-97:

³ Նույն տեղում, էջ 135-136:

երևանի վիլայեթի օսմանյան հարկամատյանից երևում է, որ Մելիք-Արսլանլուի նահիեն շատ բնակավայրեր չի ունեցել և ներառել է ընդամենը 5 գյուղ. դրանք էին՝ Փայիզը, Գերմաշաթաքը, Բզղովը, Քարաքուշը և Կիզբերդը⁴: Բացի այդ, Մելիք-Արսլանլուն ունեցել է նաև երկու մագրա⁵, որոնք հիշատակված են՝ Ջաֆարխանե և Քոհալլար անվանումներով⁶:

Բնակավայրերի տեղադրությունների ուսումնասիրությունից կարելի է փաստել, որ գյուղերը գտնվել են ներկայիս Նախիջևանի տարածքում՝ համանուն քաղաքից հյուսիս՝ Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզին սահմանակից վայրերում:

Փայիզը, որը հանդիպում է Պահեստ, Բայիս, Պայիս, Պայիզ, Փայիզ անվանումներով, պատմական Սյունիք աշխարհի Ճահուկ գավառի մեջ է ընդգրկվել⁷: Գյուղը ներկայումս մաս կազմելով Նախիջևանի Բաբեկի շրջանին՝ կրում է նույն տեղանունը: Այն տեղակայված է Նախիջևան քաղաքից հյուսիս՝ Ճահուկ (Ջահրի) գետի աջ լեռնային ափին⁸: Հիշյալ գյուղի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել⁹:

Գերմաշաթաք գյուղը, որը հանդիպում է Գարմաշաթաղ, Գերմաշաթախ, Գյարմաշաթաղ, Թամաշլըք, Թամաշլըղ և համանման անվանումներով, ենթադրաբար նույնացվում է Ստեփանոս Օրբելյանի (XIII դ.) հիշատակած Սյունիքի Ճահուկ գավառի Թամաշաղ հայկական բնակավայրի հետ¹⁰: Ներկայումս Գերմաշաթաքը ևս Նախիջևանի Բաբեկի շրջանի կազմի մեջ է մտնում՝ գտնվելով Փայիզ գյուղից հյուսիս՝ Ներքին Բուզղով գյուղից 3-4 կմ հարավ-արևելք: Գյուղի անվանումը չի փոխվել:

Բզղովը, որը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է նաև Բզղոն, Բզղավն, Բզղավն, Բուզղով, Ըզղոն, Բզղավն անվանումներով¹¹, գտնվում է Ճահուկ գետի վերին հոսանքում, համապատասխանելով ներկայիս Ներքին Բուզ-

4 Նույն տեղում, էջ 135:

5 Գյուղատնտեսական աշխատանքի ընդարձակ հողատարածք, որտեղ մարդիկ բնակություն չէին հաստատում: Ünal M. A., "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)", Ankara, 1989, s. 92.

6 COA, էջ 136:

7 Ա. Այվազյան, Նախիջևան. բնաշխարհիկ պատկերագրող հանրագիտակ, երկրորդ բարեփոխված և լրամշակված հրատարակություն, Երևան, 2017, էջ 325, 364:

8 Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ցուցակ 1, Երևան, 2001, էջ 229 (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան):

9 Ա. Այվազյան, Նախիջևան. բնաշխարհիկ պատկերագրող հանրագիտակ, Երևան, 1995, էջ 182:

10 Ա. Այվազյան, Նախիջևան. բնաշխարհիկ պատկերագրող հանրագիտակ, երկրորդ բարեփոխված և լրամշակված հրատարակություն, նշվ., աշխ., էջ 342:

11 Տեղանունների բառարան, հ. 1, ցուցակ 1, էջ 680:

ղով գյուղին¹²: Այն Գերմաշաթաքի հյուսիս-արևմուտքում է գտնվում: Ըստ պատմաբան Արգամ Այվազյանի՝ XIX դ. կեսերին բռնագաղթված հայերից հետո գյուղի եկեղեցին, գերեզմանատունը և այլ հուշարձաններ հողին են հավասարեցվել: Գյուղի մերձակայքում կա մ.թ.ա. II-I հազարամյակի կեսերին վերագրվող հնավայր¹³:

Քարաքուշը, որը հանդիպում է Ղարաղուշ, Գարագուշ, Կարակուշ անվանումներով, ներկայում ավերակ բնակավայր է ենթադրում: Պատմաբան Ա. Այվազյանը ավերակի հետքերը տեղորոշում է Ազնաբերդ գյուղից (ներկայում՝ Չախանքալա) 5-6 կմ հյուսիս¹⁴: Այն Բղզովից փոքր-ինչ հյուսիս-արևմուտք է ընկել¹⁵: Գյուղը XVII դ. սկզբներին ուներ 50 տուն և Աստվածածին եկեղեցի: Նույն դարի երկրորդ կեսին Գոմինիկյան Հայր Նազար միաբանը գրում է, որ գյուղում կար 4 տուն՝ 30 բնակչով, իսկ 1674 թ.՝ 5 տուն: XVII դ. վերջին գյուղն արդեն ավերակ ու ամայի էր¹⁶:

Կիզբերդը՝ հայկական աղբյուրներում հանդիպում է Կիզբիրտ, Կիզբուրդ, Կիզբիրթ ձևերով և ներկայում ավերակ է: Այն գտնվել է Ճահուկ գետի վերին հոսանքում՝ Ազնաբերդի և Քարաքուշի մեջտեղում, Բուզղով և Գերմաշաթաք գյուղերից մի փոքր արևմուտք ընկած հատվածում¹⁷:

1590 թ. Մելիք-Արսլանլուի հարկացուցակում միայն մեկ գյուղ էր բնակեցված՝ Գերմաշաթաքը, որն իր հերթին աչքի չէր ընկնում մեծ բնակչությամբ. ընդամենն ուներ չորս մահմեդական տուն¹⁸: Մյուս բոլոր բնակավայրերում որևէ հարկատու չի հանդիպում: Ըստ խնդրո առարկա նյութի ուսումնասիրության՝ չորս մահմեդական հարկատուներն ունեին բեննաքի¹⁹ կարգավիճակ, ինչը նշանակում է, որ ընտանիքները նույնպես չորսն էին:

Բացի այդ, օսմանյան իշխանությունները Գերմաշաթաք գյուղի դիմաց արձանագրել են հարկաբաժին, որն արտացոլում է մահմեդական ընտանիքներից

¹² Ա. Այվազյան, նշվ., աշխ., 335:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 281:

¹⁵ “Nakhijevan Atlas”, text by Samvel Karapetyan, Yerevan, 2012, էջ 21.

¹⁶ Տեղանունների բառարան, հ. 3, ցուցակ 1, էջ 535:

¹⁷ “Nakhijevan Atlas”, նշվ., աշխ., էջ 21.

¹⁸ COA, էջ 135:

¹⁹ Բեննաք (بننک) խոսքը չիֆթ շունեցող ամուսնացած այն մահմեդական հպատակների մասին է, որոնց մշակույթյան տիրույթը կես չիֆթից պակաս հողատարածք էր: Կարելի է տարբերել՝ էֆինլու և ջաբա (fara) բեննաք: Առաջին խմբին պատկանողները տիրապետել են նշյալ շափի հողատարածքի, այնինչ ջաբաները գրկված լինելով որևէ հողակտորից՝ ուրիշների տիրույթներում կամ բանվոր էին աշխատում, կամ էլ՝ այն շահագործում էին հողատիրոջից վարելահողի իրավունք ստանալուց հետո: Taşkın Ü.“Rüsum-i Orfiye”, İzmir, sayı: XIV, 2013, ss. 59-60:

սահմանված հարկերը: Ուշագրավ է, որ մյուս գյուղերի դիմաց առանձին հարկաբաժին գոյություն չունի, այլ միայն ընդհանուր հարկադրույքներ են արձանագրված, ինչը պայմանավորված էր տեղերում բնակչության բացակայությունով²⁰: Սակայն անգամ այդ պայմաններում բնակչությունից զուրկ գյուղերի դիմաց ընդհանուր հարկադրույքների նշումը, կարծում ենք, ուներ մի նպատակ. ամենայն հավանականությամբ, դրանով օսմանյան իշխանությունները գնահատել են տվյալ բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական ներուժը և համապատասխան արձանագրված հարկաչափը կսահմանվեր, եթե այդ գյուղեր բնակիչների վերադարձ կամ փոխադրում իրականանար:

Ըստ օսմանյան հարկացուցակի՝ Գերմաշաթաք գյուղից տուրքեր են սահմանել բեննաքի, դյունումի²¹, ցորենի, գարու, քավերսի(°)²², ոսպի, բամբակի, փեթակի, բանջարանոցի, խոտի, յաթաքի²³, ձմեռակացի, ոչխարների հարկի, դաշտապահության և հողի թափուի²⁴, խարիջինի²⁵, բադհավայի²⁶ և հարսնության, ինչպես նաև երկու ջրաղացի դիմաց²⁷:

Օսմանյան իշխանություններն ավանդապես հարկաբաժնում տուրքերն ու դրանց դրույքաչափերն արձանագրել են ինչպես առանձին, այնպես էլ վերջում՝ ի մի բերելով ընդհանուր գումարը: Գերմաշաթաք գյուղը ևս բացառություն չէր²⁸: Հարկերի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ տվյալ բնակավայ-

²⁰ COA, էջ 135:

²¹ «Դյունումի հարկը»՝ «رسم دنوم»-ը, հողային հարկերից է, որը վճարվում էր ըստ օսմանյան չափման միավորի՝ դյունումից: Մեկ դյունումը լայնությամբ և երկարությամբ 40 ֆայլ է կազմել: Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դդ. Կանոննամեներ), քաղվածությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրասյանի և Մ. Կ. Զուլպյանի, Երևան, 1964, էջ 131 (այսուհետև՝ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում):

²² Դեռևս չենք պարզել այդ հարկի նշանակությունը:

²³ «Յաթաքի հարկը»՝ «رسم يتاق»-ը գանձվել է այն դեպքում, երբ անասունների հոտը կարող էր արածել մեկ այլ սեփականատիրոջ տարածքում: Այն կգանձվեր, եթե հոտը մնար օտար տարածքում երեք օրից ավելի: Çağatay N., «Osmanlı İmparatorluğunda Readan Alınan Vergi ve Resimler», Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, cilt 5, sayı 5, 1947, s. 510:

²⁴ Հողային հարկի տեսակներից է, որը ֆեոդալին վճարվում է մեկ անգամ: Turan A.N., «XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancığı», Ankara, 2012, ss. 105-106:

²⁵ «Խարիջինի հարկը»՝ «رسم خارجين»-ը, բնորոշել է հարկացուցակների գրանցման ժամանակ պաշտոնյաների աշխից վրիպած կամ հայտ եկող ավելացումները, որոնք չեն արձանագրվել հարկամատյաններում: Հարկը կիրառվել է ինչպես հողատարածների, այնպես էլ՝ բնակիչների համատեքստում: Halil İnalçık, «Hicri 835 tarihli Süret-i defter-i sancak-i Arvanid», Ankara, 1987, s. 25:

²⁶ Ֆեոդալի օգտին գանձվող տուգանքների և հարկի ընդհանուր անվանումն է: Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 129:

²⁷ COA, էջ 135:

²⁸ Նույն տեղում:

րի զարգացման համար առանցքային նշանակություն է ունեցել ցորենի մշակութունը, որի դիմաց գանձվող դրույքաչափն ամենաբարձրն է սահմանվել: Մանրամասնելով խնդրի բովանդակությունը՝ ստացվում է, որ կենտրոնական իշխանությունները 800 քիլե²⁹ ցորենի բերքի դիմաց սահմանել են 6400 աքչե³⁰: Հետևաբար՝ եթե ստացված տվյալները վերածենք կգ-ի, ապա կստացվի, որ Գերմաշաթաք գյուղում արձանագրվել է շուրջ 20,524 կգ բերք: Մշակաբույսերից հիշյալ գյուղում բարձր է եղել գարու և քավերսի (°) տարածվածությունը. դրանք բերքը կազմել է համապատասխանաբար 300 և 350 քիլե՝ հավասար լինելով 3600 և 2100 աքչեի: Այսպես օրինակ՝ ցորենի բերքը հաշվելու տրամաբանությամբ՝ գարու բերքը կազմել է շուրջ 7696 կգ, իսկ քավերսինը (°)՝ 8979 կգ:

Հարկերի վճարումից երևում է, որ գյուղում կարևոր դեր են ունեցել բամբակագործությունն ու անասնապահությունը: 1590 թ. դրույթյամբ արձանագրվել է 15 մանն³¹ բամբակ, որից սահմանավել է 1440 աքչե³², այսինքն՝ 50,4 կգ բամբակ: Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա խոսքը ոչխարաբուծությանը մասին է: Օսմանյան իշխանությունները ոչխարների հարկից գանձել են 1500 աքչե³³: Հատկանշական է, որ 1590 թ. Երևանի վիլայեթի քանոննամեի (օրինամատյան) համաձայն՝ կենտրոնական իշխանությունները յուրաքանչյուր երկրորդ ոչխարի դիմաց՝ ներառյալ գառները, սահմանել են 1-ական աքչե հարկ: Հետևաբար՝ նշյալ ժամանակահատվածում Գերմաշաթաքում կար շուրջ 3000 ոչխար և գառ:

Բացի Գերմաշաթաքից, սոցիալական ակտիվության բաղադրիչ է նկատվում նաև Փայիզում: Այնտեղ արձանագարվել է երեք չիֆթի³⁴ (կամ չիֆթիլիքի) մասին տեղեկություն, որոնք պատկանել են երեք տարբեր անհատի: Նրանք ըստ գրույթյան՝ պարտավոր էին որպես հարկ վճարել բերքի տասանորդը: Սակայն հատ-

²⁹ Կշոի չափման միավոր: Օսմանյան կայսրությունում այն հիմնականում հաշվվել է ըստ՝ «Ստամբուլի ֆիլեի»: Յուրաբանչյուր քիլե հավասար է եղել 25,656 կգ-ի: Ünal M., A., նշվ., աշխ., էջ 101-102, Hinz W., “İslam’da Ölçü Sistemleri”, Çeviren: Sevim A., İstanbul, 1990, ss. 51-52:

³⁰ Օսմանյան դրամական միավոր: Աֆշեն հավասար էր մեկ ֆառոդ դիրհեմ արծաթի, իսկ դիրհեմը՝ 3,06 գրամի: Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 128:

³¹ Բամբակի կշոի միավոր: 1580-ականներին 1 մաննը կազմում էր 3,36 կգ: W. Hinz, նշվ., աշխ., էջ 26:

³² COA, էջ 135:

³³ COA, էջ 135:

³⁴ Զիֆթ՝ «چفت», Պարսկերեն ջոֆթ բառից, որը նշանակում է զույգ: Զիֆթը կամ չիֆթը այն հողակտորն էր, որը հնարավոր էր մշակել մի զույգ եզան միջոցով: Ըստ Երևանի վիլայեթի 16-րդ դարի ֆանուննամեի՝ ամբողջական չիֆթի՝ «تام چفت» չափը բարձր բերատվությամբ աչի ընկնող տեղի համար հավասար է եղել 80, միջին տեղում՝ 100, իսկ վատ տեղում՝ 130 դյոնումի: Բացի այդ, հանդիպում է նաև կես չիֆթը՝ «نیم چفت», որը ենթադրել է 2 անգամ փոքր հողատարածք: COA, էջ 4:

կանչական է, որ չիֆթերից վերջինի դիմաց, երբ ավարտվում է տասանորդի մասին հիշատակությունը, նշված է «100 քիլեն մեկ-سائة كيلين» գրությունը³⁵, ինչից կարելի է ենթադրել, որ տասանորդը կենտրոնական իշխանություններին տրվելու էր հենց այդ հաճախականությամբ: Դժվար է ասել սակայն, թե այդ գրությունը արդյո՞ք վերաբերում էր բոլոր երեք չիֆթերին, սակայն փաստ է, որ այն նշվել է երրորդ՝ վերջին չիֆթի մասին տեղեկությունից հետո:

1590 թ. Մելիք-Արսլանլուի գյուղերից ամենամեծ հարկադրույքն արձանագրվել է Փայիզի դիմաց, և այն կազմել է 39,000 աքչե: Դրան հաջորդել է Բզզովը 23,000 աքչե գումարով, որից հետո միայն Գերմաշաթաքը՝ 19,000 աքչե տնտեսական ներուժով: Գերմաշաթաքին մի փոքր զիջել է Լիզբերդի տնտեսությունը՝ 14,000 աքչե, իսկ Քարաքուշի դիմաց օսմանցիներն արձանագրել են ընդամենը 5,000 աքչե³⁶:

Այսպիսով՝ 1590 թ. Մելիք-Արսլանլուի օսմանյան հարկացուցակի ուսումնասիրության շնորհիվ պարզել ենք, որ այդ շրջանը Նախիջևան վարչաքաղաքական միավորի մաս է կազմել՝ ունենալով նահիեի՝ գյուղախմբի կարգավիճակ: Այն բաղկացած էր ընդամենը հինգ գյուղից, որից ընդամենը Գերմաշաթաք գյուղն էր բնակեցված՝ ընդամենը ունենալով մահմեդական շորս ընտանիք:

Գյուղերի տեղադրությունների քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք բոլորն էլ գտնվել են ներկայիս Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքում՝ Հայաստանի Վայոց ձորի մարզին սահմանակից գոտիներում՝ տեղակայված Ճահուկ գետի վերին հոսանքներում: Գյուղերի տեղադրությունը մեծամասամբ ընդգրկել է Փայիզից Բուզզով ընկած հատվածը:

Ինչ վերաբերում է Մելիք-Արսլանլուի սոցիալ-տնտեսական պատկերին, ապա միակ բնակեցված գյուղում՝ Գերմաշաթաքում, տնտեսության համար առանցքային նշանակություն ունեին մշակաբույսերն ու ոչխարաբաժությունը: Ուշագրավ է, որ ըստ օսմանյան հարկամատյանի քննության՝ կարող ենք փաստել, որ Գերմաշաթաքը սոցիալ-տնտեսական ներուժի տեսանկյունից ամենևին աչքի չէր ընկնում ամենաբարձր հարկադրույքով, և դա այն դեպքում, երբ մյուս գյուղերում բնակչություն արձանագրված չէր:

Ստորև ներկայացնում ենք Մելիք-Արսլանլու գյուղախմբի օսմաներեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը՝ հավատարիմ մնալով օսմաներենի հնչյունական համակարգին: Հուսով ենք՝ սույն աշխատանքը կարևոր դեր կխաղա ոչ միայն Նախիջևանի, այլև պատմական Հայաստանի արևելյան հատվածի ուսումնասիրության գործում:

³⁵ COA, էջ 135:

³⁶ Նույն տեղում:

**1590 թ. Մելիք-Արսլանլուի օսմանյան հարկացուցակը
Մելիք-Արսլանլուի նահիե**

Գյուղ Փայիզ՝ պատկանում է հիշյալին³⁷

Զիֆթլիք՝ գտնվում է Շեյխ Վելիի և Ղարզոլլահի՞ տիրապետության ներքո: Տասանորդ է վճարվում

Զիֆթլիք՝ գտնվում է Ղազի Մոհամմադի տիրապետության տակ: Տասանորդ է վճարվում

Զիֆթլիք՝ գտնվում է Մոլանա Շեյխ Ամիրաղայի տիրապետության տակ: Տասանորդ են վճարում

100 քիլեն մեկ

Հասույթ՝ 39,000

Գյուղ Գերմաշաթաք՝ պատկանում է Մելիք-Արսլանլուին:

- 1. Մոհամմադ՝ որդի Շեքերի (բեննաք)
- 2. Էլիաս՝ որդի Իմամբուլիի (բեննաք)
- 3. Ամիրի՝ որդի Փիրբուղաղի (բեննաք)

- 4. Հաբեթբուլլի՝ որդի Քուլիահմեդի (բեննաք)

Հասույթ՝ 19,000

Բեննաք՝ 72

Դյունումի հարկ՝ 100

Յորեն՝ 800 քիլե, 6400

Գարի՝ 300 քիլե, 3600

Քավերս(՝) 350 քիլե, 2100

Ոսպ՝ 20 քիլե, 160

Բամբակ՝ 15 ման, 1440

Փեթակի հարկ՝ 150

Բանջարանոցի հարկ՝ 130

Խոտի հարկ՝ 150

Յաթաքի հարկ՝ 300

Զմեռակացի հարկ՝ 250

Ոչխարների հարկ՝ 1500

Գաշտապահության և հողի թափուլի հարկ՝ 1500

Հարիջինի հարկեր՝ 800

Բաղհավայի և հարսնության հարկ՝ 82

Էլիասի 1 ջրաղացը, տարեկան՝ 30

Մոհամմադի 1 ջրաղացը՝ տարեկան՝ 30

Գյուղ Բզղով՝ պատկանում է Մելիք-Արսլանլուին: Հասույթ՝ 23,500

Գյուղ Քարաքուշ՝ պատկանում է հիշյալին: Հասույթ՝ 5,000

Գյուղ Լիզբերդ՝ պատկանում է հիշյալին: Հասույթ՝ 14,000

Մազրա Զաֆարխանե

Մազրա Քոհալլար

³⁷ Այսինքն՝ Մելիք-Արսլանլուին:

GEORGI MIRZABEKYAN

**THE OTTOMAN TAX REGISTER
OF MELIK-ARSLANLU OF 1590**

Keywords: Yerevan Vilayet, Nakhijevan, the Ottoman tax register, the Ottoman Empire, the Ottoman taxes, wheat cultivation, akce, kilogram, Safavid Iran, Melik-Arslanlu.

According to the Great Defter of the Yerevan Vilayet of the year 1590, the Ottoman authorities incorporated Melik-Arslanlu into the administrative unit of Nakhijevan. The Ottoman tax register of the Melik-Arslanlu region is a very important primary source for studying toponyms, demography and socio-economic issues. In 1590, it consisted of five villages, the location of which correspond to the current northern parts of the Nakhijevan Autonomous Republic, which borders southern Vayots Dzor. According to the Ottoman Tax Register, only one village was inhabited, Germachatagh, where the population consisted of merely 4 families.

The study of the Ottoman Tax Register of Melik-Arslanlu makes it possible to form an idea of the socio-economic condition of the village. According to this primary source, the people were mainly engaged in agriculture and mainly produced wheat.

ГЕОРГИЙ МИРЗАБЕКЯН

**ОСМАНСКИЙ НАЛОГОВЫЙ РЕЕСТР
МЕЛИК-АРСЛАНЛУ 1590 Г.**

Ключевые слова: Ереванский вилайет, Нахиджеван, османский налоговый реестр, Османская Империя, османские налоги, выращивание пшеницы, акче, килограмм, Сефевидский Иран, Мелик-Арсланлу.

По данным османского пространного реестра Ереванского Вилайета 1590 г., османские власти включили Мелик-Арсланлу в административную единицу Нахиджевана. Османский налоговый реестр Мелик-Арсланлу – очень важный первоисточник для исследования топонимики, демографических и социально-

политических вопросов. В 1590 г. Мелик-Арсланлу состоял из пять сел, расположение которых соответствуют нынешним северным частям Нахиджеванской Автономной Республики, граничащей с южной частью Вайоц Дзора. Согласно Османскому налоговому реестру, была заселена только одна деревня: население Гермачатага состояло всего из 4 семей.

Благодаря изучению османского налогового реестра Мелик-Арсланлу можно выяснить социально-экономическое положение села. Согласно первоисточнику, люди в основном занимались сельским хозяйством и выращивали пшеницу.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ

Ազատ Բոզոյան

Անտիոֆի դերը Լևոն Մեծագործի ֆաղափականության մեջ..... 5

Կարեն Մաթևոսյան

Ռուսի սուլթանության հակաթոռ կաթողիկոս Անանիան 22

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում 40

Էլինա Ղազարյան

Հարավային Կովկասի ֆաղափների դերը տարանցիկ
առևտրում ըստ Ժ.-ԺԴ. դարերի պարսկական և արաբական
պատմաաշխարհագրական երկերի 60

Գեորգի Միրզաբեկյան

1590 թ. Մելիֆ-Արալանլուի օսմանյան հարկացուցակը 74

Հայկազ Հովհաննիսյան

Մատենադարանի Ալ. Երիցյանի արխիվ. «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի
հրատարակման նախապատմությունը..... 83

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Գևորգյան

Գրիգոր Բ. Վկայասերի նախաձեռնած թարգմանական շարժումը 93

Դոնարա Կարապետյան

Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկարանի
գրավոր աղբյուրները..... 113

Աննա Օհանջանյան

Դավանանքից դավանաբանական անցնելով. հայ կաթողիկ Հովհաննես Մշեցիև և նրա
հեղինակած «Բանալի նշմարտութեան» գիրքը (անգլերեն)..... 131

ԱՐՎԵՍ

Ավետ Ավետիսյան

«Իսահակի զոհաբերության» պատկերագրական տարբերակները
հայկական մանրանկարներում..... 166

Սեդա Մանուկեան

Բոնաշէնի մանրանկարչութեան մի օրինակ (Մատենադարանի ձեռ. 10789)..... 199

Աննա Արեշատյան

Դիտարկումներ Մակար Եկմայանի և Կոմիտասի դաշնակաձ պատարագի
մոնոդիաների մեղեդիական մտածողության շուրջ..... 212

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Անի Առաքելյան

Սուլեյման Դարաշամբեցի կատակերգակը և նրա նորահայտ երկերը..... 233

Լուսինե Թումանյան

Հովհաննես Բրգութենցի գանձերն ու տաղերը 268

Հասմիկ Կիրակոսյան

Նորահայտ մի փաստաթուղթ Շուշիում ավետարանական ֆարոգիչների
գործունեության մասին 295

Միհրան Մինասեան

Մշոյ Ս. Առաքելոց, Մատնավանք և Ս. Յովհաննէս վանքերու թեմական
գիւղերու, Բասենի ու Թախթի հայկական եկեղեցիներու, վանքերու և
գերեզմանատուններու անտիպ ցուցակ (1861-1866 թթ.)..... 305

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գեորգ Տէր-Վարդանեան

Հայերէն հնատիպ գրքերի ձեռագիր գրառումների և գրադարանային
նշումների Դիւանի կազմութեան ծրագիրը 321

Տաթևիկ Մանուկեան, Քնարիկ Սարգսեան

Մաշտոցեան Մատենադարանի հնատիպ գրքերի ձեռագիր և
գրադարանային նշումները (ընդհանուր պատկեր) 330

Հերմինէ Գրիգորեան

Յուցակ կիսաբունի Կիլպէնկեան թանգարանի հայերէն ձեռագրերի..... 350

ԲԱՆԱՎԵՃ**Նարինէ Վարդանյան**

«Կանոնագիրք հայոց» ժողովածուի զարգացման պատմությունը. ուսումնասիրություն, թե՞ խեղաթյուրում 377

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Մանեա Էնա Շիրինյան**

Բյուզանդագետների համաշխարհային XXIV համաժողովը 420

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆ**Նազենի Ղարիբյան**

Վասն կենաց եւ գործոց Նինայի Գարսոյեան (1923-2022) 432

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆԸ

ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ 438

CONTENTS

HISTORY

Azat Bozoyan

The Role of Antioch in the Policy
of Levon the Magnificent 5

Karen Matevosyan

Anticatholicos Anania of the Sultanate of Rum 22

Gagik Danielyan

Official Correspondence and Diplomatic
Gifts in the Armenian-Mongol Relations (part 3).....40

Elina Ghazaryan

The Role of South Caucasian Towns
in Transit Trade According to the Persian and Arabic
Historico-Geographical Works of 10th-14th Centuries.....60

Georgi Mirzabekyan

The Ottoman Tax Register of Melik-Arslanlu of 1590.....74

Haykaz Hovhannisyan

Matenadaran, Archive of Al. Yeritsyan: Prehistory
of the Publication of the Journal “Nortern Lights”.....83

PHILOLOGY

Davit Gevorgyan

The Translational Movement Initiated by Grigor II V kayaser.....93

Donara Karapetyan

The Written Sources of Asar Sebastats‘i’s
Book of Medical Art.....113

Anna Ohanjanyan

Jumping In and Out of Confessions: The Armenian Catholic Yovhannēs
of Mush and his Book *Key of Truth*.....131

ART

Avet Avetisyan

The Iconographic Versions of *the Sacrifice Of Isaac*
in Armenian Miniatures.....166

Seda Manukyan

A Specimen of the Břnashen Miniature Art..... 199

Anna Arevshatyan

Observations on the melodic thinking in
the monodies of the Liturgy in the arrangements
by Makar Yekmalian and Komitas..... 212

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Comedian Suleiman Darashabets‘i and
His Newly Discovered Poems..... 233

Lusine Tumanyan

The Litanies and Odes of Yovhannēs Brgut‘Ents‘ 268

Hasmik Kirakosyan

A Recently Discovered Document about the Activity
of Evangelical Missionaries in Shushi..... 295

Mihran Minassian

A Previously Unpublished List of Diocesan Villages of the
Monasteries of Surp Arakelots in Mush, Madnavank and Surp Hovhannes,
as well as Armenian Churches, Monasteries and Cemeteries
of Pasen and Takht (1861–1866)..... 305

BIBLIOGRAPHY**Georg Ter-Vardanean**

The Program of Composing the Corpus of
Handwritten Remarks and Library Notes in
Armenian Early Printed Books..... 321

Tatevik Manukyan, Knarik Sargsyan

Handwritten and Library Notes of Early Printed Books
of Mesrop Mashtots Matenadaran (General Picture)..... 330

Hermine Grigoryan

Catalogue of the Armenian Manuscripts of the
Gulbenkian Museum in Lisbon..... 350

DISCUSSION**Narine Vardanyan**

History of the Development of the Armenian Book of Canons.

Study or Misrepresentation?.....377

REPORT**Manea Erna Shirinian**

The XXIV International Congress of Byzantine Studies 420

OBITUARY**Nazenie Garibian**

The Life and Work of Nina Garsoïan (1923-2022).....432

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Азат Бозоян	
Роль Антиохии в политике Левона Великого.....	5
Карен Матевосян	
Антикатоликос румского султаната Анания.....	22
Гагик Даниелян	
Официальная переписка и дипломатические дары в армяно-монгольских отношениях (часть 3).....	40
Элина Казарян	
Роль Городов Южного Кавказа в транзитной торговле по данным персидских и арабских историко-географических трудов X-XIV веков.....	60
Георгий Мирзабекян	
Османский налоговый реестр Мелик-Арсланлу 1590 г.	74
Айказ Оганесян	
Матенадаран, архив Ал. Ерицяна: Предыстория издания журнала “Северное сияние”.....	83

ФИЛОЛОГИЯ

Давид Геворгян	
Переводческое движение, начатое Григором II Вкаясером.....	93
Донара Карапетян	
Письменные источники лечебника Асара Себастици “Книга врачебного искусства”.....	113
Анна Оганджян	
Переходя из одной конфессии в другую: армяно-католик Ованес из Муша и его книга «Ключ истины».....	131

ИСКУССТВО

Авет Аветисян	
Иконографические варианты “Жертвоприношения Исаака” в армянских миниатюрах.....	166
Седа Манукян	
Образчик брнашенской школы миниатюры.....	199
Анна Аревшатян	
Наблюдения над мелодическим стилем монодий литургии в многоголосных обработках Макара Екмяляна и Комитаса.....	212

ПУБЛИКАЦИИ

Ани Аракелян

Сатирик-комик Сулейман Дарашамбский и его неизвестные стихотворения..... 233

Лусине Туманян

Гандзы и таги Ованеса Бргутенца 268

Асмик Киракосян

Новонайденный документ, описывающий деятельность евангелических миссионеров в Шуши 295

Мигран Минасян

Ранее не публиковавшийся список епархиальных сёл монастырей Сурб Аракелоц, Матнаванк и Сурб Ованес, а также армянских церквей, монастырей и кладбищ Басена и Тахта (1861-1866 гг.)..... 305

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Программа составления свода рукописных записей и библиотечных заметок на старопечатных армянских книгах 321

Татевик Манукян, Кнарик Саргсян

Рукописные и библиотечные записи старопечатных книг Матенадарана им. Месропа Маштоца (общая картина)..... 330

Эрмине Григорян

Каталог армянских рукописей, хранящихся в музее Гюльбенкяна в Лиссабоне 350

ДИСКУССИЯ

Нарине Варданян

История развития “Армянской Книги канонов”. Исследование или искажение фактов? 377

СООБЩЕНИЕ

Манеа Эрна Ширинян

XXIV всемирный конгресс византинистов 420

НЕКРОЛОГ

Назени Гарибян

Жизнь и деятельность Нины Гарсоян (1923-2022)..... 432

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 34

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 34

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 34

Համակարգչային ձևավորումը և էչադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 28

տպամանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/